

ЖЕЛИДРАГ НИКЧЕВИЋ

ЗАОБИЛАЗНИ ПУТ РОДИОНА РОМАНОВИЧА

Давно је речено: кад год се усудимо да формулишемо и конкретно разматрамо тзв. идеје Фјодора Михајловича Достојевског, суочавамо се са шематизмом и неизбежним упрошћавањима. Он сâм је понекад био веома расположен да излаже своје идеје (као на пример у писму Каткову идеју још ненаписаног романа) – али једна је ствар рачуница на брзи аванс, а сасвим друга – нешто неизречено, што се не може аналитички издвојити из богонадахнутог рукописа. Како у том непроцењивом благу одмерити шта одговара лепоти наших правилних формула, да би се могло применити на оно што данас сматрамо актуелним? У сваком случају, то ће пре бити наше идеје – после читања Достојевског. Мада и у томе има неке добре актуелности: у читалачком искуству рађа се уверење да нас Фјодор Михајлович никад не оставља саме.

Притом, говорећи „Достојевски” ми најчешће имамо у виду не тог човека, него нешто сасвим друго. На пример, медијум. Или некакво учење. Или систем који образују текст и сума његових интерпретација. Или неки „етар” (енергију, „космичке струне”), који све то – писца, текст и читаоца – љубавно повезује. Као што говорећи о Христу једни имају у виду лутајућег проповедника, човека из Назарета, а други – Бога.

* * *

По неким савременим тумачима (међу којима несумњиво предњачи Татјана Касаткина), *Злочин и казна* је роман о томе како човек у себи проналази Христа. За Достојевског, као што знамо, највиши развој личности подразумева прерастање егоистичког стања (мада

је и оно неизбежна етапа људског развоја) и достизање способности, и чак страсне жеље: посветити себе свима, „добровољно поћи за све на крст, на ломачу” – то јест постати Христ, просијати Христом. Сва социјална питања решавају се на фундаменталан начин: „ако смо сви у Христу” (фраза која се много пута понавља у рукописима *Демона*). Јасна је, дакле, његова идеја о путу човека и човечанства као кретању према Христу, према Царству Божјем „у вама” и „међу вама” („међу вама” – као последица „у вама”). Он каже: „Ако смо браћа, биће и братство”. Како то изгледа у роману?

У *Злочину и казни*, сматра Касаткина, Достојевски у центар пажње ставља два начина људског постојања, оличена у самом Раскољникову. Као прво, то је представа о животу као отвореном систему, који се стално допуњава милошћу и благодаћу споља, и о човеку као проводнику те благодати, Христу света, одговорном за тај свет, који га храни из своје неоскудне руке (као резултат потпуно реализованог принципа *самойреданости*).

И друго, ту је представа о животу као о затвореном систему: да би неко нешто добио, неко други обавезно мора да изгуби. У таквом систему ствари држи под контролом само човек; он прераспоређује добра и срећу, он решава ко треба да живи а ко да умире.

Прво је дато Раскољникову; он осећа своју одговорност за све што се око њега дешава, и своју дужност да постојеће измени. Сетите се: иако у крајњој оскудици, он стално раздаје новац свима око себе. И сваки пут се код њега неочекивано нађе баш онолико колико је потребно, што је у тексту романа јасно наглашено: „Чујте – рече Раскољников – ево (он зачепрка по цепоу и извади двадесет копејки; *нађоше се*)”.

Друго ступа на сцену онда кад „пуном снагом” проради људски разум, који утврђује да „за све” има мало, скоро ништа – чак ни за ближње нема довољно, и да је једини начин – отети од другог. То је осећање света као места вечитог недостатка и немаштине, места сурове борбе за ресурсе, који су радикално ограничени. То је управо оно осећање које је хтео да измени Исус својим чудом умножавања хлебава, чудом које нам каже: ако си ти спреман да делиш, биће свега довољно за све.

Раскољников је, дакле, Христос романескног света (као и сваки човек, по Достојевском, у области свог постојања). Може се то показати и на други начин. У последњој фрази потресног писма Раскољниковљеве мајке, на самом почетку романа, лако је препознати речи Богородице: „Молиш ли се ти Богу, Рођа, као раније, и верујеш ли у милост Творца и Спаситеља нашег? У срцу стрепим да нема и код тебе најновијег помодног безверја. Ако је тако, онда се ја за тебе молим. Сети се, мили, како си још у детињству, док ти

је отац био жив, на мојим коленима тепао своје молитве и како смо тада сви били срећни!”

Родион Романович, дакле, има тај свети задатак, то послање, које одређује први начин његовог живота – и тај задатак се, нажалост, радикално трансформише онда кад на сцену ступи прорачун. Остаје осећај одговорности и саучешћа – мењају се само средства којима можемо изменити ситуацију. Уместо саможртвовања појављује се идеја жртвовања других – за општу корист – и управо то је трагична *Раскољниковљева теорија*. Она настаје баш онда кад – под аналитичким надзором разума – бледи и ишчезава непосредни осећај живота и непосредно дате истине. Теорија се појављује као жеља да се постигне исти резултат (исцељење света) без саможртвовања и самопреданости, пребацивањем бремена жртве са себе на другога.

Раскољников, наравно, није потпуно сам. И две хероине *Злочина и казне* живе сагласно првом принципу – када човек у потпуности приноси себе за жртву другима, ништа не очекујући и не тражећи ништа заузврат. Соња и Лизавета. Лизавета једноставно свима даје оно што траже: и тело, и живот – и свакодневни труд. Раскољникову даје живот, ћутке, без крика – а и кошуљу му је, како ће се испоставити, једном баш она закрпила. Кротка и несрећна Лизавета оваплоћује пуноћу самопреданости; по Соњиним речима, „она ће Бога видети”. А Соња у себи још види остатке егоизма – баш то она има у виду кад каже: „Ја сам велика, велика грешница”. Она свој грех открива Раскољникову, кад он покушава да је натера да „размисли”, да пређе на поље „рационалног”, опомињући је и чак нудећи некакав алиби (он јој каже: „Катарина Ивановна само што вас није тукла...”). Тај њен велики грех је – одбила је молбу Катарине Ивановне, која је од ње тражила јефтине оковратник. Соњин грех је, дакле, у томе што још постоје ствари које могу од ње отклонити радост самопреданости.

Веома је карактеристично да Достојевски показује како је велика, заиста крсна жртва човеку понекад приступачнија и „лакша” него ситне свакодневне жртве. Соња, која је себе већ продала за храну и грејање за децу, Соња „ушедшая в шестом часу и вернувшаяся в девятом” – чиме Достојевски директно указује да се у њеној жртви поново јавља жртва Христова – Катарине Ивановној наноси бол због ситнице, али и сама читавим бићем осећа бол другога, зато што је тај други за њу престао да буде други. „Ми смо једно, ми живимо заједно” – Соња за Раскољникова формулише истински принцип човековог постојања. И то „заједно” – није почетно издвајање личности из гомиле и масе, него слободни повратак личности, која се потпуно развила и самоспознала, ка свима;

свима дарујући тријумфални осећај човека у његовој потенцијалној величини, задобијен личним страдањем.

Није нимало случајно да робијаша Соњу доживљавају и прихватају као Богородицу – или, у сваком случају, као икону Богородице: „Неразрешиво му је било још једно питање: зашто су сви они тако заволели Соњу? Она им се није улагивала; сретали су је ретко, само понекад на радовима, кад би долазила да на тренутак види Раскољникова. Новац им није давала, неке посебне услуге им није чинила. Само је једном, за Божић, донела поклон читавом затвору: пирошке и переце. Али, мало-помало, робијаша и Соња се зближише: она им је писала писма за родбину и носила их на пошту. Њихови рођаци, кад би долазили у град, код Соње су остављали ствари за њих, чак и новац. Њихове жене и љубавнице знале су је и код ње долазиле. И кад би се она појавила да на раду обиђе Раскољникова, или кад би се срела с групом робијаша који иду на рад, сви би скидали капе и поздрављали: ’Матушка, Софија Семјоновна, ти си наша мајчица, блага и милостива!’ – говорили су груби робијаша том маленом, мршавом створењу. Волели су чак и њен ход, освртали се за њом да виде како хода, и хвалили је, хвалили је чак и зато што је тако мала, чак више нису ни знали због чега су је хвалили. Њој су чак долазили и да се лече.”

* * *

Злочин и казна је роман о радости и боли човековог одрастања – до граница које су му задане, то јест роман о обожењу човековом. „Хришћанство је доказ да се у човека може уселити Бог. То је највиша идеја и највећа слава човека” – пише Достојевски. А главни призив, упућен Раскољникову, долази од Порфирија Петровича: „Постаните сунце, па ће вас сви угледати. Сунце пре свега треба да буде сунце”. Лако је то рећи, наравно, али овде, у ствари, постоје два јунака. Први је Раскољников, а други – Свидригајлов. Управо њиховим очима ми видимо све што се у роману догађа. Интересантно је и да се тако пред нама указују два потпуно различита града: кроз Раскољникова ми доживљавамо загушљиви град, спаљен сунцем, кроз Свидригајлова – таман, обливен водом. Тако писац до наше свести доноси идеју да су и спољашње околности оно што ми сами формирамо, унутар нашег сопственог сазнања. (Раскољникову и Свидригајлов и Порфирије Петрович саветују: „Вама је пре свега ваздух потребан”, јер се он осећа као Лазар под каменом, у загушљивој атмосфери грозних мириса, у воњу пивница, креча и запаре увек и свуда – и у глави, и у собама, и на улици.)

Притом, оба јунака повезана су међусобно нечим неочевидним, али врло битним. У једном од дијалога са Родионом Романовичем Свидригајлов му се обраћа речима: „Та зар нисам рекао да међу нама постоји некаква додирна тачка, а?” Пре тога, да видимо по чему се то Свидригајлов и Родион Романович разликују. Очигледно је, иако парадоксално: Раскољников је човек који је пред нашим очима извршио злочин – и био спасен. Нашао је свој пут до преображаја. Свидригајлов је човек који се пред нашим очима одрекао могућности да изврши злочин – и погинуо. Самоубиство је у хришћанству најбезнадежнија смрт. Па ипак, ако пажљиво пратимо текст и лик који се ту указује, можемо пронаћи и другу слику. Већ смо видели како се у дубини убице Раскољникова оцртава Христ, а у дубини Соње – Богородица. Достојевски нам увек предочава човека не површно, у његовим тренутним околностима, већ у бесконачној дубини његовог истинског призивања. (У *Злочину и казни* постоји само један јунак који остаје плитак по сопственој жељи – то је Лужин – чак и његово презиме то сугерише. Он је потпуно усредсређен на себе, на своје „ја”. А „ја” за Достојевског није само круг затворен од спољашњег света – „ја” је само површина тог круга. Човек усредсређен на своје „ја”, по Достојевском, лишава се не само приступа спољашњем, затварајући се од света, него се лишава приступа и свом унутрашњем – то јест лику Божјем у себи.)

Онда, какав је лик тај Свидригајлов? Рекло би се, лик такозваног „блудника добротвора”, присутан на мноштву икона Страшног суда. По предању, био је то веома богат човек, живео је у једном грчком граду. Много је помагао другим људима, црквама и манастирима, али је притом био блудник. После његове смрти манастирски монаси, којима је чинио добро, молили су се да би сазнали његову посмртну судбину. Игуману се приснио следећи сан: стоји њихов добротвор, прикован за стуб између пакла и раја, тако да може видети и једно и друго, али ни тамо ни овамо не може да уђе. Због својих добротвинастава не може доспети у пакао. Ништа га није сагоревало изнутра, ни завист, ни подлост, ни жеља да отима. Али и рај му је такође недоступан, зато што је својом блудном жељом уништио способност чистог созерцања лепоте, чистог, некористољубивог односа према лепоти. Он није способан да прими лепоту као вредност, као услов истинског, аутентичног контакта. Још горе, сама рајска лепота постаје за њега извор паклене ватре. Достојевски у рукописима говори да Свидригајлова узбуђује чисти Дуњин лик; управо та *чистиота* њега је распаљивала. Блудник добротвор – то је онај у коме се пакао буди само и искључиво созерцањем раја.

Сећате ли се како Свидригајлов Раскољникову прича о Дуњи? То је врло интересно. „Авдотја Романовна је чедна страшно, нечувено и невиђено. (Упамтите, ја вам то о вашој сестри говорим као чињеницу. Она је чедна чак можда до болести, уз сав свој јаки ум, и то ће јој нашкодити.)” Другим речима – за њега је чедност оно што нам смета да живимо и радујемо се животу. С његове тачке гледишта, то је болест која наноси штету и Дуњи и њему самом. (Узгред, он зато у тзв. сцени насиља покушава да јој створи услове под којима би му се могла предати, не осећајући притом никакву кривицу. И он то унапред, заобилазно, објашњава Раскољникову, причајући му о саблажњивању Марфе, „госпође добротворке”.)

Занимљиво је да Свидригајлов уочи смрти свим својим поступцима покушава да заштити свет око себе од моралног распада. Он даје новац Соњечки да не би морала да се бави проституцијом и да би могла пратити Раскољникова у Сибир. Сву децу Мармеладова збрињава и оставља им новац, да Пољечка не би кренула Соњином странпутицом. Својој шеснаестогодишњој невести, коју су му фактички продали, оставља огроман мираз, да би спречио неку будућу продају. Достојевски нам прецизно оцртава призор блудника добротвора, да би нам уклонио сваку сумњу у погледу Свидригајловљевог посмртног пута. Крећући на своје последње путовање, он стално мисли да треба „поћи директно” на Петровски (час врт, час острво), где је дрвеће, и жбуње, и тај жбун, „који ће се обрушити на њега милионима млазева”. А Петар је кључар раја, тако да је рај и овде отворено назначен. Али Свидригајлов ипак скреће налево, према пожарној кули. У романескном систему улога те куле је сасвим јасна – сједињавање ватре и воде, исто оно из Свидригајловљевог представе о „вечности као бањи с науковима у угловима”, месту где се такође сједињују ватра и вода. Свидригајлов лагано прилази баш оној судбини коју је себи предвидео. Пред њим однекуд искрсава јеврејски „Ахилес” – истовремено Јудеј и Хелен, кога Свидригајлов назива братом – онај који му каже да „овде није место”. Свидригајлов може извршити самоубиство, али га Господ неће пустити у пакао.

Могло би се рећи да за Раскољниковом и Свидригајловом током целог романа иде Бог – као што је отац трчао у сну о коњићу за малим Родионом, који је покушавао да заведе ред и праведност по свом разумевању, а онда и да се освети за смрт коњића, да казни убицу. И Свидригајлова, који се одрекао свих његових призива, Бог успева да заштити од пакла, да га заклони од његовог последњег неправилног избора.

Читав роман је у ствари прича о погрешним изборима главних јунака, али управо ти погрешни избори на неки начин Богу пружају шансу. Они су највеће искушење. Један догађај у том смислу можда надилази све друге, мада га многи читаоци и не примећују. Кад се у Раскољникову јавља „некакво предодређење његове судбине”? После сна о коњићу Раскољников се буди са оштрим осећањем немогућности да оствари планирано. „У души му постаде лако и спокојно” – и он произноси молитву: „Госпoде, покажи ми мој пут, а ја се одричем те проклетe... маште моје”. И онда се догађа нешто чудно. Уморан, Раскољников иде кући, али због нечега не иде уобичајеним најкраћим путем, него заобилази, преко Сенске пијаце, куда уопште није морао да иде. „Није то било велико заобилажење, али јесте очито и сасвим беспотребно”. И баш ту он чује разговор Лизавете са трговцима, којима она обећава да ће доћи сутра, око седам сати – и тако ће Раскољников тачно сазнати да ће старица у то доба бити код куће сама. Оно што је случајно чуо он схвата као казну – не старици, него себи! „Уђе у стан као да је на смрт осуђен.”

Управо за време тог сувишног и непотребног заобилажења десило се нешто што је потпуно уништило његову „вољу и слободу расуђивања”. То сувишно заобилажење за неколико минута је постало разлог сувишног и непотребног преокрета у његовом животу, који ће се протегнути на девет година; у магновењу уништена воља довешће га до деветогодишњег губитка слободе.

Ту чудну епизоду још чуднијом чине речи Порфирија Петровича у његовом последњем разјашњењу са Родионом Романовичем: „Вас је Бог, можда, баш ту и чекао.” Ето где се у најпунијем виду јавља сложени проблем слободе у *Злочину и казни*. Раскољникову је већ дато оно што лежи у темељу преображаја – осећај сопствене одговорности за читав свет. Он је у дубини својој већ Христос – и заобилажење које он чини да би се преображај десио у том смислу је апсолутно сувишно. Али код њега је, с друге стране, већ формирана теорија, плод уплашеног и неверујућег расуђивања; пратећи њу, на њеном темељу градећи свој животни пут, он ће се обратити у биће много ужасније од Лужина. И зато се њему после молитве предлаже не пут – него избор пута: одрећи се од своје „проклетe... маште”, коју ће он касније, после остваривања, назвати „промашајем” – то јест грехом. Али – одрећи се не под принудом, него свесно и самостално. Или – изгубивши своју слободу, начинити тај потпуно сувишни и непотребни искорак, преживети у

потпуности и дубински све последице ужасног решења да се као жртва принесе други, а не он сâм.

Учинивши погрешан избор, Раскољников се одриче своје слободе. Он дословно почиње да живи у механизованом свету, као да је крајичком одеће запао у точак огромне машине, која га вуче ко зна где. Починивши злочин, својевољно одабравши да поступи онако како диктирају околности, Раскољников сâм рађа читав низ узрочно-последичних веза. Постаје њихов роб, изгубивши могућност да делује по сопственој вољи. Његов живот постаје механички. (Због тога је и осећај времена и простора у роману веома мутан. Све око Раскољникова је унакажено његовим сопственим погрешним избором: и град, и ваздух, и вода, и боје...)

А што се тиче Порфирија Петровича, он је крајње интересантан баш с обзиром на своју блискост аутору. Занимљиво је већ и његово име, које се приближно може превести као „црвени камен”. Ту се можемо присетити аналогije са средњовековном алхемијом – постојало је учење да је црвени камен баш онај знаменити камен филозофа, који се појављује као резултат алхемијских напора. Он по легенди додиром исцељује човека и природу, дарује им вечни живот и изобиље. Филозофски камен – то и јесте личност на вишем степену свог развоја, о којој тако проницљиво говори Достојевски, личност која је досегла апсолутну самопреданост, да би и сви други постали такви.

У роману Порфирије Петрович себе назива „довршеним” човеком. Да би изградио тај лик, Достојевски мајсторски користи реч која површно звучи као неки приговор (довршен – онај који се више не развија, који је замро), а у дубини се открива други, позитиван смисао, значењски веома обогаћен. Порфирије је довршен човек у смислу исхођења на виши степен развоја личности, који од сада не тражи ништа за себе, него се труди да помогне другоме. Управо зато је њему било суђено да помогне Раскољникову да стигне до свог преображаја.

У једном разговору с Родионом Романовичем Порфирије почиње да кокодаче. То, наравно, није случајно, јер код Достојевског ништа није случајно. Порфирије се носи с Раскољниковом као кокошка с јајетом. Јаје је симбол рађања новог живота. Порфирије Родиону постепено открива нови живот, подстиче га на промену ума – метаноју – на покајање које заиста радикално мења човеков живот. Притом, Достојевски недвосмислено показује да је гарант правилног одвијања тог процеса – Господ Бог. Управо дејство више силе неприметно регулише тај процес, задржавајући га у потребним границама.

У једном тренутку Порфирије одлучује да убрза читав процес, почиње да притиска Раскољникова, изнуђујући признање. Раскољников, међутим, још није сазрео, још није спреман за истинско и самостално покајање. Баш тада у иследничку собу упада молер Миколка и виче: „Ја сам убица!” За Раскољникова је то спас од неосмишљеног, изнуђеног признања, које би му нанело непоправљиву штету, а Порфирије се зауставља и концентрише на несрећног Миколку, остављајући Раскољникова да „сазрева”. А кад је Родион Романович већ спреман, кад више не може а да се не покаје, Порфирије га доводи до краја, до коначне трансформације. Црвени камен преображава метал у злато, зато што је сваки други метал у ствари повређено, болесно, недовршено злато. У том смислу можемо рећи да Порфирије Петровић наступа у име Достојевског. Он ствара онаквог Раскољникова каквог је замислио сâм Фјодор Михајлович.

На крају, подсетимо се да је Достојевски човек који је четири године читао једну књигу. Жена декабристе Фонвизина пре самог одласка на робију поклонила му је Јеванђеље. Зашто је то важно? Шта нам то говори о руском генију? Хришћанство на изванредан начин јесте „слаба” религија: „окрени други образ”, „љуби непријатеља свога”, „раздај сву имовину”. Уместо да докаже да је у праву, разгонећи Римљане, Исус Христос добровољно прихвата мучничку смрт (што му сународници до данас нису опростили). Бити хришћанин – то је дуго времена значило испасти из социјалног контекста, осудити себе на неуспех, „лузерство”, и вероватно смрт. Па и у наше време то подразумева одрицање од многих животних задовољстава. И ето, баш та „слаба” религија – „не од овога света” – освојила је планету и траје више од две хиљаде година. Како је то могуће? А Фјодор Михајлович? Многима неразумљив, а онима којима је разумљив често тежак и дубоко стран, или драг, бесконачно драг – али „није од овога света”. Нервозан, дрзак, болестан, са многим слабостима, пишући увек у журби – не толико за новац, колико за повратак следећег дуга. Неизбледиви и недостижни ауторитет. За душу. Не од овога света.